

УДК 800.866'0:355.359

Туровська Л.В., кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту української мови НАН України

Дещо про генезис сучасної української військової термінології

У статті наводяться основні групи військових термінів з погляду походження. Функціонування на сучасному етапі галузевих термінів пов'язане із впливом екстралінгвальних чинників, які необхідно враховувати, аналізуючи фахову лексику.

The basic military term groups with relation to their origin are given in this article. Functioning of branch terms at modern stage is connected to extra lingual factors influence which must be taken into account analysing special basic vocabulary.

Українська літературна мова, її окремі фахові субмови, у тому числі й військова, мають давню, а іноді й трагічну історію свого розвитку. Термінологія кожної окремої галузі засвідчує її досягнення на певному етапі історії народу – носія мови – і відображає перспективи подальшого прогресу. Природа термінології як специфічної знакової системи, а також тривале паралельне співіснування в українській військовій термінології (далі УВТ) двох підсистем (національної та інтернаціональної) і пізніше зрощення УВТ з російською національною термінологією зумовили генетичну неоднорідність лексичного складу сучасної лексики військової справи.

Осмилення процесу виникнення та розвитку української військової термінології, яка на різних етапах свого формування відбивала поняттєву базу військової справи, знайшло своє відображення як у лінгвістичних студіях, так і почасти у працях з історії та етнографії. Низку праць присвячено з'ясуванню походження спільнослов'янських та староукраїнських військових найменувань (А.К.Абдульманова, С.Д.Ледяєва, Д.Банзаров, П.Ковалів, Ф.П.Сороколетов), досить пильна увага у мовознавстві приділялася аналізу окремих тематичних груп української військової літератури XVI-XVIII століть (О.М.Апанович, Є.Альбовський, А.А.Бурячок, В.Й.Горобець, В.Н.Заруба, Л.І.Коломієць, Я.І.Рибалка).

У запропонованій розвідці зупинимося на основних особливостях генези термінології сучасного українського війська.

Історичний погляд на українську військову термінологію показує, що військова лексика є однією з найдавніших фахових термінологій. Формування української військової термінології відбувалося протягом віків. У цьому процесі

чітко простежуються періоди розвитку, пов'язані, перш за все, з конкретними суспільно-політичними умовами її формування. На сучасному синхронному зрізі за походженням виділяємо такі групи військових термінів:

1. Власномовні (“внутрішньомовні”) запозичення [5]:

а) народні назви або переосмислення загальноновживаних слів;

б) спільнослов'янські назви;

в) перші іншомовні запозичення;

2. Давні іншомовні запозичення.

3. Запозичення XVIII-XIX ст.

4. Нові іншомовні запозичення.

1. “Внутрішньомовні” запозичення. Насамперед зазначимо, що терміном внутрішньомовні” запозичення послуговуємося лише задля зручності класифікації, усвідомлюючи деяку його штучність: адже іншомовні терміни запозичаються, як правило, разом із поняттями, у даному ж випадку йдеться лише про метафоризацію загальноновживаних лексичних одиниць. Існує значна кількість поглядів на термін та термінологію, проте всі вони єдині в тому, що значна частина термінів формується на основі загальнолітературної мови. Термінологізація загальноновживаних слів є процесом, який свідчить про питомість національної мови, здатної накопичувати, зберігати та виробляти наукові знання. Крім того, цей процес має серйозні суспільні імплікації, оскільки слова певної мови, адаптовані до потреб тієї чи іншої терміносистеми, є своєрідним містком між загальними та суто професійними знаннями, коли слово актуалізує прозору семантичну структуру (завдяки своєму первісному значенню) і є зрозумілим та максимально точним. Термінологізація загальноновживаної лексики характерна для багатьох терміносистем української мови. Для УВТ перехід слів із зага-

льнолітературної мови в терміносистему завжди був обмеженим. Ці запозичення найбільш характерні для військової лексики XI-XII ст., оскільки постійні міжусобні війни та боротьба із зовнішніми ворогами визначали побут широких народних мас, змушених займатися військовою справою. Через це при творенні військової лексики, більша частина якої розвивається у побутових умовах, дуже широко використовуються слова загальнонародної мови: *чело, тыль, крыло, сеча, забороло*.

Питомість загальнонародної мови для творення термінів пояснюється, з одного боку, тим, що та чи інша сфера діяльності людини не може бути осторонь життя суспільства; з іншого – тим, що максимална точність викладу думки вимагає термінологічної однозначності, якої можна досягти завдяки використанню переосмислених загальнонародних одиниць.

До запозичень з інших мов, які тепер уже можна вважати власне українськими мовними одиницями, належать терміни, спільні для багатьох слов'янських мов, – вони сягають корінням в індоєвропейську та спільнослов'янську добу (*лук, стріла, рать, полк, вої, військо, воєвода*). Давність побутування названих номінацій підтверджують такі лексикографічні праці, як “Лексиконъ славеноросскій” Памви Беринди, “Лексис” Лаврентія Зизанія, “Синоніма славеноросская”, “Грамматика” І.Ужевича, а також ряд спеціальних досліджень.

2. *Давні іншомовні запозичення.* Військова справа, а разом із нею і термінологія, XIV-XVII ст. зазнали значних змін, спричинених як бурхливим розвитком техніки, так і тісними міжмовними контактами. У XIV-XV ст., коли східна Україна перейшла під владу литовських князів, Галичина і Холмщина перебували під владою Польщі й Угорщини. Устрій війська в Галичині з XV ст. організований за зразком польського військового устрою. Освоєння запозичень було зумовлене потребою номінації нових реалій військової справи, які на українському ґрунті не мали поняттєвих відповідників. Тому неологізми зберігали термінологічне значення мови-джерела. До давніх належать запозичення з польської мови: *полковник, в'язень, залога, жовнір*. Запозичення нових термінів – це результат як прямих міжмовних контактів, так і запозичення через посередництво польської мови.

Входження значної кількості неологізмів у військову термінологію спричинив винахід пороху. Серед них і назви зброї та її компонентів (*арбалет, алебарда, гармата, карабін, мушкет, пістоль, пушка, шомпол, палаши*), і назви бойових припасів (*дріб, картеч, порох, петарда, ядро*), і назви амуніції (*амуніція, кобура, ладунка, порошниця*).

В умовах боротьби з наступом турецьких і татарських феодалів та інших агресорів формується збройна сила українського народу – українське козацтво. Історичні умови формування козацтва як національної армії зумовили значну зміну цілої системи української військової термінології: узвичаєні слов'янські спеціалізовані військові терміни витісняються тюркськими лексичними одиницями, пор.: *рать, воїн, дружина, стяг – кіш, курінь, осавула, бунчук* та ін.

Поряд із зброєю європейського типу козаки використовували бойові знаряддя, поширені в тюркських народів. Оскільки така зброя ще не була модернізована, то у військовій лексиці тієї доби спостерігаємо такі лексеми, як *аркан, нагайка, ятаган* тощо. Отже, до давніх належать також запозичення з тюркських мов періоду козаччини (XIV-XVII ст.): *козак, булава, хоругва, отаман* та ін.

У козаків спостерігаємо розгалужену військову терміносистему, яка включає в себе і поняття про частини війська у бою за функціональною ознакою (*кіннота, піхота, артилерія, паланка, курінь, флотилія*), і професійний розподіл (*полковник, хорунжий, кошовий, обозний, вартовий, осавул*), і озброєння та оснащення (*мортира, шабля, галера, протазан, рушниця, чайка*), і військові клейноди (*бунчук, значок, хоругва, литаври*).

Окремі іншомовні лексеми цього періоду не адаптувалися в українській військовій лексиці, оскільки виражали невластиві для української військової справи реалії, напр.: *рапіра, бандолет, стилет* та ін. Проте значна частина запозичених слів цієї доби закріпилась в українській мові (**амуніція, пістолет, граната, петарда**), поповнивши склад міжнародної лексики.

3. *Запозичення XVIII-XIX ст.* Пізнаючи природу речей та явищ навколишнього середовища, аналізуючи властивості предметів, виділяючи при цьому та узагальнюючи їхні найістотніші риси та ознаки, людина формує поняття. Щоб поняття могли існувати й розвиватися, вони повинні мати опору в слові, бути нерозривно пов'язаними з їхніми конкретними зовнішніми проявами у формі мовних одиниць.

У період XVIII-XIX ст. у житті українців спостерігається чотиримовність (німецько-польсько-російсько-українська), що позначилося і на характері термінологічних запозичень. Серед нових запозичень у системі сучасної УВТ виділяємо інтернаціоналізми (утворення на ґрунті греко-латинських елементів), русизми та запозичення з інших мов. Часто в системі УВТ міжнародні та російські терміни співіснують за наявності національного відповідника: *капітан – сотник, майор – хорунжий* тощо. У XVIII ст. на території Центральної та Лівобережної України, внаслідок зміни геополітичної ситуації, роз-

виток УВТ переривається майже до кінця XIX ст. Ця частина України повністю підпадає під владу Російської імперії, де заборона української мови стала однією з причин еміграції українських діячів науки і культури за кордон, перш за все до Австро-Угорщини. У Галичині та на Буковині, які входили до складу Австрії, діяла відносно ліберальна конституція з доволі великими правами для української мови (у Галичині викладання в початковій школі проводилось рідною мовою, виходило 25 періодичних україномовних видань). У той же час на теренах Західної України мовна практика продовжує орієнтуватися на безпосереднє запозичення з європейських мов (в основному романо-германських) або через посередництво польської мови. Запозичення ці стосувалися і загальної військової організації. Ще з XVI ст. на західних землях остаточно закріплюється польський військовий устрій. З часом польські роти переформовуються на угорський та німецький зразок. Разом з устроєм запозичуються деякі назви звань та посад (*жовнір або жолдак, капітан, шпош або щипальник* та ін.). Така територіально-мовна роздвоєність у засвоєнні іншомовних запозичень спричинила високий рівень варіативності на зразок *мушир – мортира, багнет – штик, замок – затвор, залага – гарнізон*.

Значна частина іншомовних запозичень пов'язана з реформуванням військової справи Петром I, оскільки Україна на той час перебувала у складі Росії. Запозичуючи реалії військової справи, українська мова запозичувала і їхні назви: *військові посади і звання командного складу армії (бригадир, генерал-лейтенант, генерал-аудитор, генерал-інженер, обер-інженер, генерал-квартирмейстер* та ін.), *у полковому штабі піхоти (комісар, профос, квартирмейстер, ад'ютант), в артилерії (аудитор, офіцер, штик-юнкер, обер-вагенмейстер), в інженерних частинах (майор, фельдфебель, сфрейтор), у роті драгун (вахмістр, фурієр), у піхотній роті (сержант, солдат)* [8, с. 227-228].

Частину лексичних запозичень XVIII ст. становлять слова, які означали військові реалії, що вже мали назви в українській мові: *регімент – полк, дефензія – оборона, белагер – осада, обер-штерлейтенант – підполковник*. У процесі довгого історичного розвитку в одних випадках національне слово витісняло запозичене (*регімент – полк, штандарт – прапор*), в інших – запозичена дефініція, маючи лише одне значення, витісняє відповідну національну лексему (*рота – прапор*), оскільки розвиток військової справи вимагає однозначних слів-термінів. Досить рідко для означення одного поняття зберігаються два терміни, один із яких український, інший – інтернаціональний (*військо – армія, кіннота – кавалерія*).

Логічно постає питання про доцільність співіснування в одній терміносистемі термінів-дублетів. Пам'ятаючи, що лексичне запозичення є нормативною функцією життя мови, зазначимо, що термінологічне запозичення характеризується специфічними особливостями: запозичені лексеми мають бути не тільки зрозумілими, прозорими семантично, а й, по можливості, не створювати аналогій із нетермінологічною лексикою. Цим вимогам відповідають запозичення з неблизькоспоріднених мов, що пояснює надання їм переваги у процесі термінотворення.

4. *Нові іншомовні запозичення*. Систематизація термінології на рівні мовного ресурсу, застосованого для номінування-термінування спеціальних явищ, предметів, понять, пов'язаних з військовою справою, відбувалася шляхом мовної саморегуляції за загальними законами мови та природної мовотворчості без свідомих нормалізаційних коригувань.

Сучасна лінгвістика розглядає мову як складну динамічну систему. Перебуваючи в постійному русі, вона безперервно розвивається, вдосконалюється, маючи своє минуле, сучасне та майбутнє. Саме тому в лінгвістичній літературі справедливо зазначається, що питання мовної мінливості як постійної ознаки мови є центральним у мовознавчій науці. За останні роки увага до нових слів загострилася, їхнє вивчення стало інтенсивнішим. Це пов'язано, перш за все, з винятково швидким економічним та виробничим розвитком суспільства у XX ст.

Зміни в значенні термінів відбуваються під впливом таких мовних і позамовних чинників, як прогрес даної галузі науки, розвиток словотвірних можливостей термінів, глибше проникнення в природу поняття, збагачення лексики загальнолітературної мови.

Система понять кожної науки, зазвичай, значно ширша, ніж її термінологічне вираження. Така невідповідність призводить до невпинного зростання обсягу наукової термінології: нові поняття потребують відповідного термінологічного закріплення. Разом із тим розвиток окремих галузей науки вимагає постійної конкретизації об'єктів науки і перегляду системи їхніх понять, а отже, і їхнього словесного позначення. Все це зумовлює необхідність постійного поповнення й удосконалення галузевих термінологій, що неможливо без свідомого втручання мовознавців і фахівців у процесі термінотворення.

Якщо військова термінологія на початку свого розвитку (період Київської Русі, пізніше козаччина) була відносно замкненою, нечисельною за кількістю одиниць системою, то сучасна науково-технічна військова термінологія є відкритим системним утворенням, яке постійно поповнюється лексемними запозиченнями з термінологій суміжних або дотичних наукових дисци-

плін (наприклад, молекулярної фізики і термодинаміки, квантової фізики, хімії високомолекулярних сполук), технічних галузей (автоматизації та комп'ютеризації військових технічних засобів) через нові відкриття, впровадження досягнень науки. Саме завдяки розвитку науки й техніки військова термінологія збагатилася термінами *авіації* (*аеродинаміка, бомбардувальник-штурмовик, бортінженер, вертоліт-амфібія, винищувач надзвуковий, авіаційний ракетний комплекс, літак-торпедоносіє*); *наземної техніки* (*радар, пеленгатор, прилад керування артилерійним вогнем, радіозонд, радіотеплолокатор, протитанковий ракетний комплекс, шумопеленгатор*); *морської справи* (*корабель-ракетоносіє, човен підводний, торпеда, підводник, радіонавігація, торпедоносіє, тралер*) тощо.

Поява великої кількості нових слів у будь-якій мові останніх років неминуча, і боротися проти неї, очевидно, марно (та й не потрібно), оскільки причини цього явища не можуть бути ліквідовані (розвиток науки і техніки, міжнародні контакти, туризм відбуваються незалежно від особистих бажань окремої людини). Зауважимо, що ставлення вчених до процесу запозичення неоднозначне. Можна виділити праці, в яких запозичення розглядаються як основне джерело поповнення лексики, яке сприяє удосконаленню власних мовних ресурсів (М.В.Панов, Г.А.Молочко, С.З.Іванов). На думку інших учених, запозичення виступають засобом розширення словника тільки за умови недостатності засобів словотвірної та семантичної деривації, в основному засмічуючи мову та гальмуючи розвиток власних можливостей (В.Г.Гак). У термінології до оцінки запозичень учені підходять із різних позицій, зумовлених їхніми уявленнями про те, яким повинен бути термін. Так, у працях В.А.Гречко найперше виділяються негативні наслідки запозичень, що зумовлюють, на думку вченого, до втрати доступності, зрозумілості термінологічних одиниць, до активізації перешкод на шляху розвитку внутрішніх потенційних можливостей мови [2]. Р.Г.Піотровський, В.М.Прохорова, навпаки, бачать позитивні риси запозичених термінів у тому, що вони не співвідносяться у свідомості людини з будь-якими одиницями національної мови, а отже, мають точне, конкретне значення [6; 7].

Найбільш правомірною нам видається думка Л.О.Симоненко, яка пропонує перш за все звертати увагу на запозичений термін з позиції логічної та мовної відповідності, короткості, словотвірної продуктивності [10].

Термінологічне запозичення, на відміну від загальномовного, тяжіє до повної відповідності назви поняттю. Цим пояснюється заповнення лакун на позначення нових понять сучасного життя: *фрагт, циклофазотрон, комп'ютер, саміт, тендер, челенджер, принтер, ксерокс, сканер, факс*.

Дедалі помітнішу роль у засвоєнні міжнародних термінів практично в усіх галузях діяльності відіграють сучасні мови – англійська, німецька, французька, особливо англійська. Мовні зв'язки між українською та англійською мовами не були постійними й мали найчастіше опосередкований характер: головними посередниками були французька, німецька, російська та польська мови. Процес запозичення англіцизмів мав багатоступінчастий характер, іноді спостерігалось паралельне запозичення тих самих лексичних одиниць через посередництво різних мов на заході та сході України. Сьогодні характерною рисою є існування прямих, природних мовних контактів між англійською та українською мовами. Зазначимо, що важливу роль на разі відіграє термінологічна двомовність фахівців, пов'язана з глибоким вивченням іноземної мови. Це зумовлює взаємодію мов на термінологічному рівні і сприяє запозиченню іншомовних термінів. Серед інтернаціоналізмів англійського походження можна назвати такі: *outsider – аутсайдер, assistance – асистанс, auditor – аудитор, authorization – авторизація, business – бізнес, barter – бартер, bank note – банкнота, broker – брокер, venture – венчурний, voucher – ваучер, grant – грант, holding – холдинг, default – дефолт, dumping – демпінг, escalation – ескалація, engineering – інжиніринг, investor – інвестор, rating – рейтинг* та ін.

На сьогодні, коли формується сучасний українськомовний військовий словник, необхідно взяти до уваги весь мовний матеріал, який накопичувався віками, дослідити, унормувати національні номени, вибрати потрібні і найпридатніші для сучасної військової професійної лексики.

Отже, важливою передумовою нормалізації будь-якої сучасної терміносистеми насамперед є дослідження її історії: виявлення певних мовних явищ, що виникли внаслідок розвитку термінології; їх лексико-семантична та лінгвістична інтерпретація; з'ясування перспективних засобів творення термінів, а також виявлення тих моделей термінотворення, що вийшли з ужитку. Все це дає можливість висвітлити об'єктивні тенденції розвитку терміносистеми, без урахування яких неможливе її сучасне унормування.

Література

1. Бурячок А., Демський М., Якимович Б. Російсько-український словник для військовиків. – К.-Львів, 1995. – 382 с.
2. Гречко В.А. Каким должен быть термин? // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск, 1976. – Вып.5. – С. 48-109.
3. Ільницький-Занкович І. Німецький та український військовий словник. – Берлін, 1939. – 504 с.
4. Історія українського війська. – Львів, 1936. – 712 с.
5. Капанадзе Л.А. Особенности номинации в области научно-технической терминологии. Функционирование терминов науки и техники в общелитературном языке XX века. – М.: Наука, 1968. – 182 с.
6. Пиотровский В.Г. К вопросу об изучении термина // Уч. зап. Ленингр. ун-та. – Серия филол. наук. – Л., 1952. – Вып.18. – Т.2. – №161. – С. 21-36.
7. Прохорова В.Н. О сходстве и различиях терминологической и жаргонной лексики // Исследования по современному русскому языку. – М.: Наука, 1970. – С. 206-211.
8. Сидоров Г.М. К истории военных терминов, заимствованных из немецкого языка в Петровскую эпоху // МЗКЯП. – 1969. – Т. XIII. – С. 227-229.
9. Симоненко Л.О. Українська наукова термінологія: стан та перспективи розвитку // Українська термінологія і сучасність: Збірник наукових праць. – К., 2001. – С. 3-8.
10. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології. – К., 1991. – 152 с.
11. Якобські С.О. Російсько-український словник військової термінології. – К., 1928. – 216 с.